

نقش زیارت در تربیت عبادی زائر

داود حسینی*

چکیده

زیارت قبور اولیای خدا در معارف شیعه، جایگاه والایی دارد و به دلیل آثار تربیتی‌اش بسیار سفارش شده است.

اماکن مقدس و قبور معصومین علیهم‌السلام، محل نزول رحمت الهی است که در آنجا زمینه عبادت و بندگی خداوند فراهم‌تر است.

یکی از کارکردهای زیارت ائمه معصومین علیهم‌السلام، تربیت عبادی زائر است. زیارت اگرچه در ظاهر روی کردن به سوی اولیای خداست، ولی در حقیقت به بندگی خدا ختم می‌شود.

زائر، هنگام زیارت معصومین علیهم‌السلام با اقامه نماز زیارت، تلاوت قرآن، دعا و راز و نیاز با معبود و توبه به درگاه خداوند می‌آموزد که باید زندگی او بر محور عبادت و بندگی خدا

استوار باشد. از کارکردهای تربیتی زیارت معصومین علیهم‌السلام رسیدن زائر به این حقیقت است که در این مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد.

واژگان کلیدی: زیارت، تربیت عبادی، عبادت، بندگی.

*. عضو گروه اخلاق و اسرار پژوهشکده حج و زیارت.

عبادت و راز و نیاز با معبود، از نیازهایی است که در اعماق جان و فطرت بشر ریشه دارد. برخی صاحب‌نظران، رابطه هر فرد با خداوند (عبادت) را عاملی مؤثر در تربیت او می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۱۴، ص ۱۲۰). در این نگاه، به آثار تربیتی و کمال‌آفرینی عبادت و رابطه معنوی حاصل از پای‌بندی به آن و نقش مدبرانه خداوند از مسیر تشریح عبادات توجه شده است.

یکی از مهم‌ترین ابعاد تربیت دینی، تربیت عبادی است؛ تربیت عبادی عبارت است از: «آموزش عبادات به متریبان و متعهد کردن آنان به انجام این عبادات» (همانجا). تربیت عبادی، بُعدی از تربیت دینی است که متریبی را با اعمال و تکالیف عبادی آشنا، و او را با انگیزه راسخ، به انجام دادن آن، مکلف می‌کند. پیشوایان دینی علیهم‌السلام بر این نوع تربیت (پرورش بعد معنوی و ایجاد ارتباط با خداوند) تأکید فراوان دارند.

تربیت عبادی، از مهم‌ترین موضوعات جامعه دینی است که بسیاری از والدین و مربیان متعهد و دل‌سوز به آن توجه نشان می‌دهند. از سوی دیگر، تربیت عبادی را مکمل تربیت در بعد شناختی می‌دانند. از آنجا که لازمه شناخت دین، عمل به آموزه‌های آن است، تربیت اعتقادی بدون بعد شناختی ارزشی ندارد. بسیاری از صاحب‌نظران، تربیت عبادی را در همه مراحل زندگی بشر ضروری می‌دانند؛ اگرچه تعلیم و تربیت در سنین پایین ضروری‌تر است.

زیارت و تربیت

در فرهنگ دینی، «زیارت» یادآور ابراز محبت به انسان‌های برگزیده خداست و «زیارتگاه»، یعنی جایگاه دل‌سپردن به ولیّ خدا زیارتگاه‌ها پس از مساجد، برترین و اصیل‌ترین محل برای عبادت و تقرب جستن به خداوند متعال هستند. بنابراین، در روایات معصومین علیهم‌السلام بر جنبه‌های عبادی زیارت بسیار تأکید شده است.

همان‌گونه که نماز، روزه، زکات و دیگر اعمال عبادی، برای اعلام خاکساری و بندگی است، زیارت هم نشانه بندگی، دوستی با دوستان خدا و دشمنی با دشمنان اوست.

عبادت باید همراه با میل و رغبت باشد تا در وجود فرد تأثیر مثبت ایجاد کند. امام صادق علیه السلام از رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله روایت کرد که فرمود: «أَفْضَلُ النَّاسِ مَنْ عَشِقَ الْعِبَادَةَ فَعَانَقَهَا وَأَحَبَّهَا بِقَلْبِهِ وَبَاشَرَهَا بِجَسَدِهِ وَتَفَرَّغَ لَهَا؛ برترین مردم کسی است که به عبادت عشق بورزد و آن را در آغوش گیرد، و قلباً آن را دوست بدارد و با بدنش عبادت کند و خود را برای آن فارغ کند» (کلینی، ۱۳۷۵ش، ج ۲، ص ۸۳).

از این رو زیارت، نقش مؤثری در تربیت عبادی دارد؛ زیرا زائر، در اوج رغبت و بی هیچ کراهتی، مزور را زیارت می کند و تنها عشق و انس است که او را به زیارت ولی خدا وامی دارد. اگر مسجد جایگاه عبادت و پرستش خالصانه خداوند است (جن: ۱۸).^۱ اگر جایگاه زمزمه و نجوای صادقانه با معبود است (حج: ۴)،^۲ اگر پایگاه عروج انسان از خاک به افلاک است (اسراء: ۱)،^۳ اگر زیارتگاه خاص باری تعالی است (برقی، ۱۳۱۷ق، ج ۱، ص ۴۷؛ شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۴۷)^۴ و اگر به فرموده پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله انوار تابناک و بی آرایش پرستش در مسجد، برای عرش نشینان پرتوفاکنی می کند، آن سان که ستارگان آسمان برای ما خاک نشینان نورافشانی می کنند (برقی، ۱۳۱۷ق، ج ۱، ص ۴۷؛ شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۴۷؛ طبرسی، ۱۳۷۰ش، ص ۲۹۷)،^۵ زیارتگاهها هم همین جایگاه، کارکردها و آثار را دارند و زیارت نیز با همین اهداف انجام می گیرد. زائر برای زیارت غسل می کند،^۶ وضو می گیرد و به زیارت مشرف می شود. در

۱. ﴿وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا﴾ (جن: ۱۸).

۲. ﴿وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾ (حج: ۴).

۳. ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنَ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ (اسراء: ۱).

۴. «أُتُوِي لَيْلَةً تَوْصَّافًا فِي بَيْتِهِ ثُمَّ زَارَنِي فِي بَيْتِي أَلَا إِنَّ عَلَيَّ الْمَرْوَرِ كَرَامَةَ الزَّائِرِ؛ خوشا به حال بنده ای که در خانه خویش وضو بگیرد، آن گاه مرا در خانه ام [مسجد] زیارت کند. آگاه باشید بر مزور است اکرام زائر».

۵. «إِنَّ بَيْتِي فِي الْأَرْضِ الْمَسَاجِدُ تُضِيءُ لِأَهْلِ السَّمَاءِ كَمَا تُضِيءُ النُّجُومُ لِأَهْلِ الْأَرْضِ؛ خانه های من در زمین مسجدها هستند برای اهل آسمان؛ روشنگری می کنند همانطور که ستارگان برای اهل زمین نورافشانی می کنند».

۶. یکی از آداب و مستحبات زیارت، غسل زیارت است.

منابع فقهی، نماز خواندن در قبرستان مکروه شمرده شده است، اما سفارش شده است که در کنار مزار انبیا و جانشینان آنان، نماز زیارت بخوانید. از جمع این دو حکم چنین برمی آید که در منطق دین و مذهب اهل بیت علیهم السلام، انسان‌های پاکی که زیارت می‌شوند، مرده به شمار نمی‌آیند (آل‌عمران: ۱۶۹)^۱ و مزار آنان در حکم مسجد است (کهف: ۲۱).^۲

یکی از کارکردهای اساسی زیارت فراهم آوردن زمینه عبادت خالصانه و با حضور قلب است تا زائر، با راز و نیاز و دعا، زنگار غفلت از دل و جان بزدايد و رابطه خود را با پروردگار عالم مستحکم‌تر کند.

عبادت و راز و نیاز با خداوند، نیاز واقعی و فطری هر انسان و مکمل، بلکه مقوم شخصیت اوست. عبادت در هر مکانی، این نیاز روحی را به طور نسبی تأمین می‌کند، ولی این نیاز در زیارتگاه‌ها و کنار قبور اولیای خدا کامل‌تر تأمین می‌شود. بر این پایه، انسان، بنا به فطرت خویش، زیارتگاه بزرگان دین، معبد و مسجد را دوست دارد و بدان عشق می‌ورزد.

پژوهش‌های تاریخی نشان می‌دهد انسان‌ها همواره محل دفن بزرگان و معابد را گرامی می‌داشته‌اند. از این رو، معصومان علیهم السلام در سخنان خویش، زیارتگاه پیامبران و امامان را پناهگاه مؤمنان بر شمرده‌اند؛ در زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام چنین می‌خوانیم: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَنَا عَبْدُكَ وَابْنُ عَبْدِكَ وَابْنُ أُمَّتِكَ جِئْتُكَ زَائِرًا لَا نِدَاءَ بِحَرَمِكَ مُتَوَسِّلًا إِلَى اللَّهِ بِكَ فِي مَغْفِرَةِ ذُنُوبِي كُلِّهَا مُتَضَرِّعًا إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَإِلَيْكَ لِنَزِيلَتِكَ عِنْدَ اللَّهِ» (مجلسی، ۴۰۳ق، ج ۹۷، ص ۲۹۵).

زائران در زیارتگاه‌ها، به آرامش و سکون می‌رسند. بدین روی، جنبه‌های عبادی زیارت در تربیت و شخصیت‌سازی موثرند.

زیارت با ایجاد آشنایی و پیوند میان مؤمنان، و صالحان، بستری مناسب برای پرورش و تربیت روحی - اجتماعی زائر فراهم می‌کند. مکتب تربیتی اسلام و بسیاری از مکتب‌های تربیتی

۱. ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ﴾؛ «گمان نکنید کسانی که در راه خدا کشته شده‌اند مرده‌اند بلکه زنده‌اند و نزد پروردگارشان روزی می‌خورند»

۲. ﴿قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَّسْجِدًا﴾؛ «کسانی که از راز آنها آگاهی یافتند [و آن را دلیلی بر رستاخیز دیدند] گفتند: ما مسجدی (عبادتگاهی) در کنار [مدفن] آنها می‌سازیم [تا خاطره آنان فراموش نشود]»

دیگر، «جمع‌گیزی» را بیماری روحی می‌دانند، درحالی‌که اجتماعی بودن و جمع‌گرایی، در حد معقول آن، نشانه سلامت روح و روان انسان و تعادل فکری اوست. زیارت، با فراخواندن پیوسته مسلمانان به جمع، روح جمع‌گرایی، انعطاف و نظم‌پذیری را در آنان تقویت می‌کند. در اینجا به بعضی نقش‌های زیارت، در تربیت بعد عبادی زائر اشاره می‌کنیم:

۱. انس با دعا

یکی از مصادیق کامل عبادت پروردگار، دعا و راز و نیاز با معبود است؛ قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ﴾ (غافر: ۶۰).

پروردگار شما گفته است: «مرا بخوانید تا [دعای] شما را اجابت کنم. به یقین کسانی که از عبادت من تکبر می‌ورزند، به زودی با ذلت وارد دوزخ می‌شوند.»
زراره از امام باقر علیه السلام پرسید: «مراد از عبادت در این آیه چیست؟» امام باقر علیه السلام فرمود: «هو الدعاء و أفضل العبادات الدعاء؛ مراد از عبادت در این آیه دعاست و بهترین عبادات دعاست» (کبیر مدنی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۱۴۶).

یکی از ابعاد تربیتی زیارت، انس با دعاست. زائر در زیارت، به آنچه در ناخودآگاهش وجود دارد، توجه ارادی و آگاهانه پیدا می‌کند. گویی خداوند بندگان را به حرم معصومین علیهم السلام فراخوانده تا با او به راز و نیاز پردازند:

﴿فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ﴾ (نور: ۳۶).

[این چراغ پرفروغ] در خانه‌هایی قرار دارد که خداوند اذن فرموده [دیوارهای] آن را بالا برند [تا از دستبرد شیاطین در امان باشد] و در آنها نام خدا برده شود و صبح و شام در آنها تسبیح او گویند.

از این روست که زیارتنامه‌ها، نجوایی با واسطه‌های فیض او، یعنی اولیای خداست. در زیارت جامعه می‌گوییم:

فَبَتَّيْتُ اللَّهَ أَبَدًا مَا حَيَّيْتُ عَلَى مَوْلَاتِكُمْ وَمَحَبَّتِكُمْ وَدِينِكُمْ وَوَفَّقَنِي لِمَا عَيْتَكُمْ وَرَزَقَنِي شَفَاعَتَكُمْ وَجَعَلَنِي مِنْ خِيَارِ مَوَالِيكُمْ... وَجَعَلَنِي مِمَّنْ يَقْتَضُ آثَارَكُمْ وَيَسْأَلُكَ سَبِيلَكُمْ وَيَهْتَدِي بِهِدَاكُم (شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۶۱۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۹۹).

پس خداوند مرا، همیشه، تا زنده‌ام، بر موالات و دوستی و دین و آیین شما پابرجا بدارد و برای فرمانبرداری شما موقم دارد و شفاعت شما را روزی‌ام گرداند و از برگزیدگان دوستانتان قرارم دهد و مرا از کسانی قرار دهد که از آثار شما پیروی می‌کنند و به راه شما می‌روند و به راهنمایی شما راه می‌جویند.

در پایان زیارت امیرالمؤمنین (علیه السلام)، در روز غدیر، زائر این گونه با ولی خدا سخن می‌گوید:

يَسْأَلُكَ أَنْ تُشْفَعَ لَهُ إِلَى اللَّهِ فِي قَضَاءِ حَاجَتِهِ وَنُجْحِ طَلِبَتِهِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَإِنَّ لَكَ عِنْدَ اللَّهِ الْجَاهَ الْعَظِيمَ وَالشَّفَاعَةَ الْمَقْبُولَةَ فَاجْعَلْنِي يَا مَوْلَايَ مِنْ هَمِّكَ وَأَدْخِلْنِي فِي حَرْبِكَ (شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۹۸).

از تو در خواست می‌کند که برای او به درگاه خدا، در برآمدن حاجتش و رسیدن به خواسته‌اش در دنیا و آخرت، شفاعت کنی که به راستی نزد خدا منزلتی بزرگ و شفاعتی پذیرفته داری. پس مولای من! مرا مشمول توجه خویش ساز و در زمره حزب خود وارد کن.

همچنین در برخی زیارتنامه‌ها، پس از زیارت، دعای مخصوصی وجود دارد که به خواسته‌های معنوی و اخروی زائر اشاره دارد. در دعای پس از زیارت جامعه می‌خوانیم:

أَسْأَلُكَ أَنْ تُدْخِلَنِي فِي جُمْلَةِ الْعَارِفِينَ بِهِمْ وَبِحَقِّهِمْ وَفِي زُمْرَةِ الْمَرْحُومِينَ بِشَفَاعَتِهِمْ إِنَّكَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (منابع پیشین).

از تو می‌خواهم مرا در زمره عارفان به مقام و حق آنان قراردهی و نیز در زمره کسانی قرار دهی که با شفاعت آنان، مورد رحمت قرار گرفته‌اند، که تو مهربان‌ترین مهربانانی.

استفاده پیوسته از زیارتنامه‌ها و ادعیه نوعی علاقه برآمده از تأثیر تربیتی زیارت، در زائر به وجود می‌آورد؛ زیرا تکرار و تلقین، یکی از روش‌های تربیتی در مکتب‌های روان‌شناسی و تربیتی است؛ یعنی فرد، رفته‌رفته به آنچه می‌گوید معتقد می‌شود.

فستنجر و کارل اسمیت^۱ در تحقیق خود به این نتیجه رسیدند که هنگامی که فرد بی‌اعتقاد به موضوعی، آن را بارها تکرار کند، پس از مدتی به آن معتقد می‌شود (گلمن، ۱۳۸۳ش، ص ۱۱۵).

کوهن^۲ (۱۹۶۲) نیز در تحقیق خود نشان داد که افراد، بر اثر تکرار، به گفته‌های خود اعتقاد پیدا می‌کنند (همانجا).

میشن باوم^۳ (۱۹۷۲) معتقد است اگر فرد، کلمات، جملات و مطالبی را تکرار، و به محتوای آن توجه کند، پس از مدتی به آن کلمات و جملات معتقد خواهد شد. از سوی دیگر، اخلاق و روحیه او نیز از آن کلمات و جملات اثر می‌پذیرد (دادستان، ۱۳۸۳ش، ص ۱۵۰).

با استناد به مجموعه تحقیقات و نظریات، نتیجه می‌گیریم که فرد، رفته‌رفته آنچه بر زبان می‌آورد را باور می‌کند و افکارش با گفتارش هماهنگ می‌شود. سخنانش به افکارش رنگ می‌دهد. اگر گفتار و خودگویی‌های فرد منفی باشد، افکار و خلیقات او نیز منفی، و اگر مثبت باشد، افکار و خلیقاتش مثبت خواهد شد.

از دیدگاه منابع اسلامی، خواندن پیوسته برخی دعاها و ذکرها، بالاترین نوع تلقین است که اثر معناداری بر فرد خواهد داشت؛ یعنی وقتی ذهن بر معنای دعاها متمرکز می‌شود، بر روان افراد اثر می‌گذارد. این‌گونه ذهن فرد از تلقین و خودگویی‌های غیرمنطقی رها می‌شود و از افکار آزاردهنده نجات می‌یابد.

ذکر و دعا، اگر با دقت و توجه باشد، از زبان آغاز و به قلب ختم می‌شود؛ یعنی ذکر کلامی، به ذکر قلبی می‌انجامد. در نتیجه باورهای فرد را تغییر می‌دهد. امام صادق علیه السلام فرمود:

1. Festinger, L. & Cavlsmith, J. M.

2. A. R. cohen.

3. Meichenbaum, D. H.

«أَنَّ الْعَبْدَ إِذَا ذَكَرَ اللَّهَ بِالْعَظِيمِ خَالِصاً ارْتَفَعَ كُلُّ حِجَابٍ كَانَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ اللَّهِ تَعَالَى؛ هنگامی که بنده با عظمت و خلوص نام خدا را می‌برد، همه حجاب‌ها میان او و پروردگار برطرف می‌شود. (جعفر بن محمد صادق علیه السلام، ۱۴۰۰ق، ص ۱۲۱).

محتوای بیشتر دعاهاى معصومین، تربیت انسانی است. وقتی زائر این دعاها و ذکرها را با تمرکز بر محتوای آنها تکرار می‌کند، درون او نیز با این دعاها هم‌نوا می‌شود و به تعادل روانی می‌رسد؛ یعنی پس از آمیختن این معانی با ساختار روانی فرد، تکبر، خودخواهی و خودپسندی، از وجود او رخت برمی‌بندند.

الکسیس کارل می‌گوید:

نیایش در روح و جسم تأثیر می‌گذارد و احساس عرفانی و احساس اخلاقی را توأمًا تقویت می‌کند. در چهره کسانی که به نیایش می‌پردازند، حس و وظیفه‌شناسی، قلت حسد و شرارت، و حس نیکی و خیرخواهی به دیگران پیدا می‌شود. نیایش، تأثیر خود را با علامات بسیار مشخص و منحصر به فردی نشان می‌دهد: «صفای دل، متانت رفتار، انبساط خاطر، شادی بی‌دغدغه، چهره پر از یقین، استعداد هدایت، آمادگی برای پذیرش حق و راضی بودن به رضای پروردگار» (آلکسیس، ۱۳۷۷ش، ص ۳۱).

۲. انس با قرآن

تلاوت و انس با قرآن کریم یکی از فرصت‌هایی است که هنگام زیارت فراهم می‌آید. فطرت الهی زائر، در فضای روحانی حرم معصومین علیهم السلام، دوست دارد با پروردگار خود سخن بگوید؛ از این رو، به قرآن کریم رو می‌آورد و جان خود را با کلام‌الله مجید صفا می‌دهد. در این فضای معنوی، حقیقت آیات پروردگار در جان زائر نفوذ می‌کند. یکی از آداب و مستحبات زیارت حرم مطهر معصومین علیهم السلام تلاوت قرآن و هدیه کردن آن به مزور است. این امر نوعی تعظیم و تکریم مزور است؛ ولی ثواب اصلی و نفع آن به خود زائر بازمی‌گردد (امینی نجفی، ۱۳۶۶ش، ج ۵، ص ۱۷۰).

اگرچه تلاوت قرآن، به مکان و زمان خاصی اختصاص ندارد، ولی در بعضی زمان‌ها و مکان‌ها تأثیرگذارتر و پاداش آن نیز بیشتر است؛ مثلاً بر اساس روایات، تلاوت قرآن کریم در شهر مکه آثار خاصی دارد. امام باقر علیه السلام درباره اهمیت مکان تلاوت قرآن، می‌فرماید: «مَنْ خَتَمَ الْقُرْآنَ بِمَكَّةَ لَمْ يَمُتْ حَتَّى يَرَى رَسُولَ اللَّهِ ﷺ وَ يَرَى مَنْزِلَهُ مِنَ الْجَنَّةِ؛ كَسَى كَسَى كَرَّانَ رَا دَر مَكَّة خَتَم كَنَد، نَمِ مِیْرَد تَا اَیْنَكِه رَسُوْل خَدَا ﷺ وَ جَا یْگَا ه خُوْد رَا دَر بَهْشْت مِی بِنِیْنَد» (شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۲۷).

مقام معظم رهبری به زائران خانه خدا و مدینه منوره سفارش می‌کند در آن فضای معنوی، با قرآن انس بگیرند و نفس خود را با قرآن مأنوس کنند:

چقدر خوب است حجاج ما خود را موظف بدانند که وقتی مشرف می‌شوند در مکه و همچنین در مدینه (آنجایی که منزل وحی و محل آغاز رحمت عظیم بی‌منتهای الهی، یعنی قرآن است) یک ختم قرآن به‌جا آورند و از آن بهره بگیرند. این بشود یک عادت و یک سنت (دیدار با کارگزاران مراسم حج، ۱۳۸۲/۱۲/۲۵).

ایشان، با اشاره به اهمیت زمان زیارت و متبرک بودن سرزمین وحی به نزول آیات قرآن و تأثیر آیات قرآن در جان مشتاقان کلام نورانی وحی، سفارش می‌کنند که زائران حرم نبوی و قبور ائمه معصومین علیهم السلام از فرصت به‌دست آمده، به بهترین وجه بهره بگیرند و با قرآن مأنوس شوند. ایشان در دیدار خود با کارگزاران حج می‌فرماید:

هرچه می‌توانید، در ایام حج از این ذخیره استفاده کنید. این اوقات، هم روزها و زمان متبرک است و هم مکان، متبرک است. هم از لحاظ زمان، در اوج حرمت ماه‌های حرام قرار دارد، هم از لحاظ مکان، در نقطه‌ای اعلای مناطق متبرک، که خانه خدا و مرکز توحید و توجه نفوس همه مسلمان‌ها، در همه شبانه‌روزهاست، قرار دارد. حاجی در آنجا باید رابطه خود را با خدا قوی و مستحکم کند؛ با قرآن انس پیدا کند (دیدار با کارگزاران مراسم حج، ۱۳۸۱/۱۰/۲۵).

۳. زیارت و نماز

یکی از اعمال عبادی زیارت، نماز زیارت است. نماز پرورش دهنده روح و روان، و پاسخ به یک نیاز طبیعی و مهم است. کسی که نیازهای معنوی و روانی خود را به طور منطقی برآورده سازد، شخصیتی متعادل خواهد داشت.

نماز، همراه جدا نشدنی زیارت است. کمتر پیش می‌آید کسی توفیق زیارت یکی از اولیاءالله را پیدا کند، ولی در کنار قبر مطهر او نماز نخواند. از گذشته، حرم امامان معصوم علیهم‌السلام و امامزادگان، یکی از فضاهای اقامه نماز جمعه و جماعت بوده است؛ یعنی بخشی از حرم‌ها، مساجد و مصلی‌ها را برای برگزاری نماز جماعت در نظر می‌گرفتند تا زائران بهتر بتوانند به عبادت پردازند؛ مانند مسجد گوهرشاد در کنار حرم علی بن موسی الرضا علیه‌السلام و مسجد اعظم در کنار حرم حضرت معصومه علیها‌السلام.

حضور در اماکن و برنامه‌های مذهبی، به ویژه نماز جماعت در حرم امامان معصوم علیهم‌السلام و امامزادگان، به ویژه برای کودکان و نوجوانان، تأثیر روانی خاصی دارد و اگر با مشوق‌های مادی و معنوی همراه باشد، تأثیر بیشتری خواهد داشت. شهید مطهری در این باره می‌گوید:

بچه را باید در محیط مشوق نماز خواندن برد. به تجربه ثابت شده است که اگر بچه به مسجد نرود، اگر در جمع نباشد و نماز خواندن جمع را نبیند، به این کار تشویق نمی‌شود؛ چون اصلاً حضور در جمع مشوق انسان است. آدم بزرگ هم وقتی خودش را در جمع اهل عبادت می‌بیند، روح عبادت بیشتری پیدا می‌کند؛ بچه که دیگر بیشتر تحت تأثیر است. متأسفانه کم رفتن ما به مسجد و معابد و مجالس دینی و اینکه بچه‌ها کمتر در مجالس مذهبی شرکت می‌کنند، سبب می‌شود که اینها از ابتدا رغبت به عبادت پیدا نکنند... (مطهری، ۱۳۷۳ش، ص ۱۰۰).

زائر، پس از طواف خانه خدا و هفت دور چرخیدن به گرد کعبه، مأمور به اقامه نماز

است که به نماز طواف یا نماز زیارت معروف است. در آداب زیارت معصومین علیهم السلام هم، مستحب است پس از زیارت معصوم علیهم السلام و بعضی از امامزادگان، نماز زیارت خوانده شود. حتی اگر این زیارت از دور باشد.

امام صادق علیه السلام به سدید صیرفی فرمود: «آیا هر ماه به زیارت ابا عبدالله علیه السلام می روی؟» گفت: «خیر». فرمود: «هر دو ماه یکبار می روی؟» گفت: «خیر». فرمود: «هر سال یکبار می روی؟» گفت: «خیر؛ چون زاد و توشه ما کم و مسافت زیاد است». امام علیه السلام فرمود: «آیا شما را به زیارتی مقبول راهنمایی کنم؛ اگرچه زیارت از راه دور باشد؟» سدید گفت: «چگونه زیارت کنم یابن رسول الله؟» امام صادق علیه السلام فرمود:

روز جمعه یا هر روز دیگر غسل می کنی و لباس پاکیزه می پوشی به پشت بام خانهات یا صحرا می روی و به سوی قبله می ایستی و سلام می دهی: «السلام علیک یا مولای و ابن مولای...؛ سلام بر تو ای مولای من و پسر مولای من...». سپس چهار رکعت نماز می خوانی. هر آینه نماز زیارت هشت یا شش یا چهار یا دو رکعت است و بهترین آن، هشت رکعت است (ابن قولویه، ۱۴۱۷ق، ص ۲۹۰؛ حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۱۴، ص ۵۸۰).

نماز زیارت معصومین علیهم السلام در روایات مختلفی نقل شده است؛ یعنی مستحب است زائر، قبل یا بعد از زیارت، نماز بخواند (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۹۰؛ ابن طاووس، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۶۲۵).

شرط صحت هر نماز، به ویژه نماز زیارت، این است که نمازگزار در برابر حق تعالی طهارت جسم و پاکی روح کسب کرده باشد. طهارت ظاهر (وضو) بخشی از شرایط نماز است و موجب طهارت باطن می شود؛ زیرا بر اساس قانون حاکم بر شاکله وجود، یعنی اصل تن - روانی^۱ و روانی - تنی^۲ هر آنچه بر جسم آدمی تأثیر می گذارد، روان

1. Somatopsychology.

2. psychosomatic.

او را نیز به همان نسبت متأثر می‌کند و به عکس، هر آنچه بر روان انسان اثر می‌گذارد، در جسم او نیز، به گونه‌ای محسوس یا غیر محسوس، اثر می‌کند. وضو نیز یک پدیده ویژه تن و روانی، و معنوی و روحانی است که با تطهیر و پالایش وجود و طهارت جسم و روان از ناپاکی‌ها و نادرستی‌ها، مقدمه و شرط اولیه حضور در محضر رب‌العالمین را فراهم می‌کند.

موضوع اقامه نماز و احیای آن، از ارکان اصلی بسیاری از زیارتنامه‌های معصومین علیهم‌السلام و امامزادگان است. در زیارت امیرالمؤمنین علیه‌السلام (ابن طاووس، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۶۱۰)، امام حسین علیه‌السلام (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۴۳۱)، امام موسی بن جعفر علیه‌السلام (همان، ۱۴۱۹ق، ص ۵۳۷)، امام رضا علیه‌السلام (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۵۴۸)، امام جواد علیه‌السلام (همان، ۱۴۱۹ق، ص ۵۳۸)، و زیارت عاشورا (همان، ۱۴۱۹ق، ص ۵۰۱)، زیارت امام حسین علیه‌السلام در روز عرفه (ابن طاووس، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۶۳)، زیارت امام علی علیه‌السلام در روز غدیر (همان، ۱۴۱۹ق، ص ۷۱)، هفدهم ربیع (مجلسی، ۱۴۲۳ق، ص ۲۶۲)، بیست و هفتم رجب (کفعمی، ۱۴۱۵ق، ص ۲۸۶) و دیگر زیارت‌ها این فراز وجود دارد: «أَشْهَدُ أَنَّكَ قَدْ أَقَمْتَ الصَّلَاةَ؛ شهادت می‌دهم که تو احیاکننده نماز بودی».

زائری که به زیارت ولیّ خدا می‌رود و در نجوای خود با او شهادت می‌دهد که تو احیاکننده نماز بودی و نماز از تو حیات گرفت، با مزور همانندسازی می‌کند تا پا جای پای او بگذارد و خود را به کاری مقید کند که ولیّ خدا کرده است؛ همان‌گونه که در نماز زیارت طواف خانه خدا، زائر موظف است پای جای پای ابراهیم علیه‌السلام بگذارد و پشت مقام ابراهیم اقامه نماز کند (بقره: ۱۲۵).

زیارت اولیای الهی و نماز زیارت می‌تواند تحولی عظیم در ضمیر انسان ایجاد کند؛ همان‌گونه که در زیارتنامه‌ها می‌خوانیم: «مَنْ آتَاكُمْ نَجَا وَمَنْ لَمْ يَأْتِكُمْ هَلَكَ إِلَى اللَّهِ تَدْعُونَ وَعَلَيْهِ تَدْلُونَ؛ هر که نزد شما آمد، نجات یافت و هر کس نیامد، هلاک شد. [شما مردم را] به سوی

خدا می خوانید و به سوی او راهنمایی می کنید» (شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۶۱۳).^۱
 زائر در حرم معصومین علیهم السلام با خدا هم سخن می شود و با خواندن نماز زیارت، کامل ترین
 مظهر عبودیت و بندگی را در محضر خدا و ولی خدا برای خدا انجام می دهد و خود را از
 وقفه، رکود و جمود، به حرکت، جنبش و پیشروی وامی دارد و از غفلت و ناسپاسی، به بیداری
 و شکرگزاری راه می جوید.

سفارش شده است که زائر، پس از زیارت و نماز، دعا و به درگاه پروردگار تضرع نماید
 و فضل و کرم الهی را طلب کند. از امیرالمؤمنین علیه السلام روایت شده است که پس از نماز این
 دعا خوانده شود.

إِلَهِي هَذِهِ صَلَاتِي صَلَّيْتُهَا لَا لِحَاجَةٍ مِنْكَ إِلَيْهَا وَلَا رَغْبَةٍ مِنْكَ فِيهَا إِلَّا تَعْظِيمًا وَ طَاعَةً
 وَ إِجَابَةً لَكَ إِلَهِي مَا أَمَرْتَنِي إِلَهِي إِنْ كَانَ فِيهَا خَلَلٌ أَوْ نَقْصٌ مِنْ رُكُوعِهَا أَوْ سُجُودِهَا
 فَلَا تُؤَاخِذْنِي وَ تَفَضَّلْ عَلَيَّ بِالْقَبُولِ وَ الْغُفْرَانِ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ. (مجلسی،
 ۱۴۰۳ق، ج ۸۳، ص ۳۸).

پروردگارا! این نماز من که به جا آوردم، نه به خاطر نیاز تو به آن بود و نه به خاطر
 میل تو به آن؛ بلکه به خاطر تعظیم و اطاعت و اجابت آنچه تو فرمان دادی به جا

۱. یکی از روحانیون کاروان های حج می گفت: در یکی از سفرها که به عمره مشرف شده بودیم، یک روز جوانی بعد از نماز ظهر
 و عصر وارد هتل شد و بلند بلند فریاد زد: «امروز از حرم پیامبر صلی الله علیه و آله معجزه دیدم». گفتند: «چه معجزه ای؟» گفت: «عموی من
 حدوداً شصت ساله است و تا حالا پیشانی اش به مهر نخورده بود. امسال آمد عمره؛ نه برای زیارت، بلکه برای تفریح و گردش.
 دو روز بعد از ما مشرف شد. وقتی وارد مدینه شد، به دیدن من آمد. وقتی خواست برود، او را همراهی کردم. معلوم شد چند
 روزی که در مدینه هست، به زیارت مسجد النبی و حرم پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه بقیع علیهم السلام هم نرفته است. به او گفتم اجازه بده همراه
 تو بیایم تا مسیر هتل شما را یاد بگیرم و به دیدن ت بیایم. در مسیر که می رفتیم، به او گفتم بیا از داخل مسجد برویم؛ هم هوا
 خنک تر است و هم مسیر کوتاه تر. وارد مسجد النبی که شدیم، تا رسیدیم به مقابل قبر مطهر پیامبر صلی الله علیه و آله نگاهی به قبر کرد. یک
 لحظه دیدم همان جازانو زد و شروع کرد به گریه کردن. نتوانستم او را بلند کنم. مثل باران اشک می ریخت و از خداوند طلب
 بخشش می کرد (خاطره یکی از روحانیون کاروان های حج و عمره).

آوردیم. خدایا اگر خللی در رکوع و سجود آن یافتی، مرا مواخذه نکن و با قبول و بخشش خود به من تفضل نما؛ ای مهربان‌ترین مهربانان!

۰۴. زیارت؛ زمینه‌ساز توبه

بی‌گمان، توبه نخستین مقام و منزل سالکان راه حق است. کسی که می‌خواهد به سوی خدا سیر کند، باید روی از دنیا و هرچه غیر خداست، برتابد و با تمام وجود، متوجه حق شود و این جز با انقلابی بزرگ از درون، که دیوانانیت و هواها و شهوت‌ها را از سیطره و سلطنت دل برافکند، ممکن نیست. این نخستین قدم است که آن سویس دریای بی‌کران لطف الهی است؛ به بیانی دیگر، هر که می‌خواهد عارف واصل شود، باید مقامات و منازل بس دشواری را بییماید و این پیمودن، مراحل و مراتب منظمی دارد که نخستین آنها، پس از یقظه و بیداری، توبه است (انصاری، ۱۳۶۱ش، ص ۲۵۲). بنابراین سائر الی الله، بیش از هر چیز باید به توبه‌ای حقیقی بپردازد و تمام تلاش خود را به کار بندد تا توبه‌ای واقعی صورت گیرد و زمینه‌ساز مقام‌های بعدی باشد (انصاری، ۱۳۶۱ش، ص ۲۵۲ و ۲۵۳).

زیارت ائمه معصومین علیهم‌السلام فرصت مناسبی را برای بررسی اعمال و توبه به درگاه خدا فراهم می‌کند؛ زیرا زائر، همه مشغله‌های خود را کنار می‌گذارد و خسته از همه ارتباطات مادی، در پی پناهگاهی برای آرامش است. بنابراین حرم اهل بیت علیهم‌السلام، مکان خوبی برای توبه کردن است؛ زیرا در این مکان‌ها، کسانی مدفون‌اند که واسطه بین خدا و بندگان اویند. از این رو، یکی از اساسی‌ترین محورهای زیارت‌نامه‌های مأثور معصومین علیهم‌السلام و امامزادگان، توبه و طلب مغفرت از پروردگار، و واسطه قرار دادن اولیای خدا و طلب شفاعت از آنان است. در زیارت حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم زائر این گونه آن حضرت را زیارت می‌کند:

اللَّهُمَّ إِنَّكَ قُلْتَ ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاؤُكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمْ

الرَّسُولُ لَوْ جَدُوا اللَّهَ تَوَابًا رَحِيمًا^۱ وَإِنِّي أَنْتُ نَبِيكَ مُسْتَغْفِرًا تَائِبًا مِنْ ذُنُوبِي وَإِنِّي
 اتَّوَجَّهُ بِكَ إِلَى اللَّهِ رَبِّي وَرَبِّكَ لِيَغْفِرَ لِي ذُنُوبِي (کلینی، ۱۳۷۵ ش، ج ۴، ص ۵۵۱؛ ابن
 قولویه قمی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۶).

خدایا! تو فرمودی: «و اگر این مخالفان، هنگامی که به خود ستم می کردند [و
 فرمان‌های خدا را زیر پا می گذاردند]، نزد تو می آمدند و از خدا طلب آمرزش
 می کردند و پیامبر هم برای آنها استغفار می کرد، خدا را توبه پذیر و مهربان می یافتند»
 و من نزد پیامبرت آمده‌ام و از گناهانم طلب بخشایش و توبه می کنم. [یا رسول
 الله!] هر آینه به وسیله تو به سوی خدا توجه می کنم که خدای من و خدای توست
 تا اینکه گناهان مرا بیاورد.

در غالب زیارتنامه های معصومین علیهم السلام مسئله شفاعت آنان و طلب بخشایش گناهان زائر،
 به وسیله واسطه قرار دادن آنان، از مهم ترین فزایهای زیارتنامه هاست؛ برای نمونه، در زیارت
 امیرالمؤمنین علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام رضا علیه السلام و... این گونه می گوئیم: «... بِأَيِّ أَنْتَ وَ أُمِّي أَتَيْتُكَ
 زَائِرًا وَ أَوْدَأَ عَائِدًا مِمَّا جَبَيْتُ بِهِ عَلَى نَفْسِي وَ احْتَطَبْتُ عَلَى ظَهْرِي فَكُنْ لِي شَفِيعًا إِلَى رَبِّكَ يَوْمَ فُقْرِي وَ فَاقِي
 فَإِنَّ لَكَ عِنْدَ اللَّهِ مَقَامًا مَحْمُودًا وَ أَنْتَ وَجِيهٌ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ...؛ پدر و مادرم به فدایت، به سوی تو آمده‌ام
 درحالی که زائر، میهمان و پناه گیرنده به سوی توام از آن ستمی که بر خود کرده‌ام؛ و از آنچه (از بار
 گناهی) که بر پشت خود حمل می کنم. پس تو نزد پروردگارت روز فقر و ناتوانیم شفیع من باش.
 چرا که برای تو نزد خداوند مقام پسندیده است؛ و تو در دنیا و آخرت (نزد پروردگار) آبرومندی.»
 (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ ق، ص ۲۶۲؛ ابن قولویه، ۱۴۱۷ ق، ص ۳۱۳؛ شهید اول، ۱۴۱۰ ق، ص ۱۹۲).
 این فزایها نشان می دهد که زیارت می تواند زائر را از نظر روانی، در موقعیتی قرار دهد
 که به فکر اصلاح اعمال خود بیفتد؛ زیرا توبه، بنا بر دیدگاه بعضی از صاحب نظران، با سه امر
 تحقق می یابد: «علم، حال و فعل». علم موجب حال است و حال، فعل ایجاد می کند. مراد از
 علم، همان باور و یقین انسان به گناهان و آثار آنهاست که بر روح و روان انسان اثر می گذارد؛

۱. نساء: ۶۴.

همان‌گونه که در زیارت می‌گوییم: «مَّا جَنَيْتُ بِهِ عَلَى نَفْسِي وَاحْتَبْتُ عَلَى ظَهْرِي». مقصود از «حال»، حالت ندامت و پشیمانی قلبی از گناه است که موجب تحریک اراده و ترک گناه در زمان حال و عزم بر ترک آن و جبران مافات در آینده می‌شود (فیض کاشانی، ۱۳۷۶ش، ج ۷، ص ۱۱). امام سجاد علیه السلام در دعای روز عرفه می‌فرماید: «أَتَيْتُكَ مُقِرًّا بِالْجُرْمِ وَالْإِسَاءَةِ إِلَى نَفْسِي، أَتَيْتُكَ أَرْجُو عَظِيمَ عَفْوِكَ الَّذِي عَفَوْتَ بِهِ عَنِ الْخَاطِئِينَ؛ در حالی به سوی تو آمدم که به جرم و بد کردن بر خود اقرار دارم. به سوی تو آمدم و عفو بزرگت را امید دارم که به وسیله آن گناهکاران را عفو می‌کنی» (علی بن حسین علیه السلام، ۱۴۱۸ق، دعای ۴۷، ص ۲۲۲).

در زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام، این‌گونه حاجت خود را بیان می‌کنیم:

بِأَبِي أَنْتَ وَ أُمِّي أَتَيْتُكَ عَائِدًا بِكَ مِنْ نَارٍ اسْتَحَقَّهَا مِنِّي بِمَا جَنَيْتُ عَلَى نَفْسِي أَتَيْتُكَ زَائِرًا
 أَتَبْتَغِي بِي زِيَارَتِكَ فَكَأَنَّ رَقَبَتِي مِنَ النَّارِ أَتَيْتُكَ هَارِبًا مِنْ ذُنُوبِي الَّتِي احْتَبْتُهَا عَلَى ظَهْرِي
 أَتَيْتُكَ وَإِفْدًا لِعَظِيمِ حَالِكَ وَمَنْزِلَتِكَ عِنْدَ رَبِّي فَاشْفَعْ لِي عِنْدَ رَبِّكَ فَإِنَّ لِي ذُنُوبًا كَثِيرَةً وَ
 إِنَّ لَكَ عِنْدَ اللَّهِ... شَفَاعَةً مَقْبُولَةً... اللَّهُمَّ... إِنِّي عُدْتُ بِأَخِي رَسُولِكَ مَعَاذًا فَفُكَّ رَقَبَتِي
 مِنَ النَّارِ... (کلینی، ۱۳۷۵ش، ج ۴، ص ۵۷۰ و ۵۷۱).

پدر و مادرم به فدایت! به سوی تو آمدم، درحالی که به تو پناه می‌آورم از آتشی که کسی مانند من، به سبب ستمی که بر خود روا داشته، مستحق آن است. به سوی تو آمده‌ام برای زیارت. به سبب زیارت تو آزادی خود را از آتش طلب می‌کنم. به سوی تو آمده‌ام، درحالی که از گناهانم فرار می‌کنم؛ گناهانی که بر پشت خود انباشته‌ام. به میهمانی تو آمده‌ام، به سبب عظمت منزلت و مقامت نزد پروردگارم. پس برای من نزد پروردگارت شفاعت کن. به درستی که برای من گناهان زیادی است و شفاعت، برای تو نزد خدا پذیرفته شده است... خدایا... من به برادر رسولت پناهنده شده‌ام؛ پس مرا از آتش نجات ده.

آنچه در اولویت خواسته‌های زائر قرار دارد، آمرزش گناهان و توبه به سوی پروردگار است؛ زیرا در این جایگاه است که توفیق توبه حاصل می‌شود و به واسطه ولی خدا، مورد پذیرش قرار می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب ارائه شده می‌توان گفت زیارت ائمه معصومین علیهم‌السلام، نقش موثری در تربیت عبادی زائران دارد. تربیت عبادی، بُعدی از تربیت دینی است که متربی را با اعمال و تکالیف عبادی آشنا و او را با انگیزه راسخ، به انجام دادن آن تشویق می‌کند. این نوع تربیت، یعنی پرورش بعد معنوی و ایجاد ارتباط با خداوند می‌تواند به وسیله زیارت محقق و یا تقویت شود و زائر با انجام تکالیفی مانند: اقامه نماز، قرائت ادعیه ماثوره و غیر ماثوره، تلاوت قرآن و توبه و بازگشت به سوی معبود، به مهم‌ترین آموزه‌های تربیتی زیارت در بعد عبادی می‌پردازد. انجام این عبادات در حال زیارت، زائر را با آموزه‌های مورد توجه اسلام آشنا و به انجام آنها ملتزم می‌کند.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۴۱۷ق). کامل الزیارات، تحقیق القیومی، قم، نشر الفقاهة.
۲. ابن طاووس، علی بن طاووس (۱۴۱۴ق). اقبال الاعمال، تحقیق القیومی، قم، نشر الاسلامی.
۳. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ق). المزار الكبير، تحقیق و تصحیح جواد قیومی اصفهانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۴. امینی نجفی، عبدالحسین (۱۳۶۶ش). الغدير، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۵. برقی، احمد بن خالد (۱۳۱۷ق). المحاسن، تحقیق حسینی، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۶. جعفر بن محمد الصادق [امام ششم علیه السلام]، (۱۴۰۰ق). مصباح الشریعة، بیروت، الاعلمی.
۷. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۲ق). وسائل الشیعة، قم، آل البيت علیهم السلام.
۸. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۰ش). صحیفه حج، تهران، مشعر.
۹. دادستان، پریخ (۱۳۸۳ش). روان‌شناسی مرضی تحولی از کودکی تا بزرگسالی، تهران، سمت.
۱۰. شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۰ق). المزار، تحقیق و تصحیح محمدباقر موحد ابطحی اصفهانی، قم، مدرسه امام مهدی علیه السلام.
۱۱. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۴۰۴ق). من لا یحضره الفقیه، تحقیق غفاری، قم، نشر اسلامی.
۱۲. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۳ق). المیزان، بیروت، اعلمی.
۱۳. طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰ش). مکارم الأخلاق، چاپ چهارم، قم، شریف رضی.
۱۴. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحکام، تحقیق و تصحیح حسن الموسوی خراسان، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
۱۵. علی بن حسین علیه السلام (۱۴۱۸ق). الصحیفة السجادية، قم، الهادی.
۱۶. فیض کاشانی، شاه مرتضی (۱۳۷۶ش). المحجة البيضاء، تحقیق غفاری، قم، نشر اسلامی.
۱۷. _____، (۱۴۰۶ق). الوافی، تحقیق ضیاءالدین، اصفهان، مکتبه الامام امیرالمؤمنین علیه السلام.

۱۸. کفعمی، ابراهیم بن علی (۱۴۱۵ق). البلد الأمين و الدرع الحصین، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۱۹. کارل، آلکسیس (۱۳۷۷ش). نیایش، ترجمه علی شریعتی، تهران، الهام.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۵ش). الکافی، تحقیق غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۲۱. کبیر مدنی، سیدعلیخان بن احمد (۱۴۰۹ق). ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین، تصحیح: محسن حسینی امینی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۲۲. گلمن، دانیل (۱۳۸۳ش). هوش هیجانی، ترجمه نسرین پارسا، رشد.
۲۳. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۲۴. مطهری، مرتضی (۱۳۷۳ش). گفتارهای معنوی، چاپ چهاردهم، تهران، صدرا.
۲۵. _____، (۱۳۸۹ش). مجموعه آثار، قم، صدرا.